

11. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу [Текст] : Навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2006. – 668 с.
12. Кампо В.М. Мірові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження [Текст] / В.М. Кампо. – К.: Ін-т громад. сусп-ва: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. – 40 с.
13. Колоколов Н.А. Павликов С.Г. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] / Н.А. Колоколов., С.Г. Павликов. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2007. – 312 с.
14. Кампо В.М. Мірові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження [Текст] / В.М. Кампо. – К.: Ін-т громад. сусп-ва: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. – 40 с.

УДК 342,5

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗАКОНОДАВЧОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Ющенко О.О.,

здобувач кафедри конституційного права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена основним елементам законодавчого процесу, який у даному випадку розглядається як сукупність конституційних правовідносин. Основними елементами законодавчого процесу у цьому контексті є: об'єкт, суб'єкт, конституційні права та юридичні обов'язки суб'єктів законодавчого процесу, визначені Конституцією і законами України, іншими нормативно-правовими актами. Кожний із елементів зазначених правовідносин має свої особливості, які розкриваються автором у межах цього дослідження.

Ключові слова: законодавчий процес, основні елементи законодавчого процесу.

Ющенко А.О. / ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА УКРАИНЫ / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

Статья посвящена основным элементам законодательного процесса, который в данном случае рассматривается как совокупность конституционных правоотношений. Основными элементами законодательного процесса в этом контексте являются: объект, субъекты, конституционные права и юридические обязанности субъектов законодательного процесса, установленные Конституцией и законами Украины, другими нормативно-правовыми актами. Для каждого из элементов указанных правоотношений характерны свои особенности, которые раскрываются автором в рамках этого исследования.

Ключевые слова: законодательный процесс, основные элементы законодательного процесса.

Yuschenko O.O. / KEY ELEMENTS OF THE LEGISLATIVE PROCESS OF UKRAINE / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

The article is dedicated to key elements of the legislative process of Ukraine. In this case the author reviews the process as a complex of constitutional legal relations. In the capacity of those elements are noted: object, subjects, rights and responsibilities of subjects, which are regulated by constitutional law.

The object is different depending on the stage of the legislative process, in which constitutional legal relations appear. It can be: the search of social relationships, which must be regulated by law; preparation for a draft; consideration of a bill; adopting a law; entering into force by the law.

The right to adopt laws belongs to Ukrainian people and Verkhovna Rada of Ukraine, which are «main subjects» of the legislative process. All other subjects have no those rights and empowered only to take part in individual stages of lawmaking process. Therefore they can be called «facultative subjects». The range of such subjects is wide, among them: President of Ukraine, the National Deputies of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Bank of Ukraine, parliamentary committees, the Constitutional Court of Ukraine, public organizations, citizens etc.

One of the key elements of the legislative process is rights and responsibilities of subjects, which are regulated by constitutional law. Measure of them depends on the stage of the legislative process, in which those rights and responsibilities are appeared.

Key words: legislative process, key elements of the legislative process of Ukraine.

Закон у його матеріальному сенсі посідає важливе місце у системі державного врегулювання суспільних відносин. Наприклад, статтями 6 та 19 Конституції України встановлюються межі повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Також стаття 92 Конституції України містить перелік життєво необхідних для держави і суспільства питань, які визначаються та встановлюються виключно законами, зокрема: права і свободи людини і громадянина та їх гарантії; основні обов'язки громадянина; основи соціального захисту; правовий режим власності; основи національної безпеки та ін.

Під час законодавчого регулювання суспільних відносин одне з провідних місць посідає законодавчий процес, оскільки саме на стадії «вироблення» закону закладається його ефективність. Від того, наскільки закон буде відповідати інтересам суспільства та які механізми його реалізації будуть передбачені, залежить ступінь дотримання та виконання цього закону у майбутньому.

Законодавчому процесу та його окремим аспектам присвячено чимало наукових праць, зокрема таких провідних вчених як: О. І. Ющик [20], М. О. Теплюк [14], С. В. По-

леніна [5], З. О. Погорелова [10], А. М. Ришелюк [13], О. В. Богачова, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко [3] та ін.

У той же час у цьому дослідженні ставиться за мету розглянути законодавчий процес під принципово іншим кутом – в якості сукупності конституційних правовідносин, що виникають на різних стадіях розробки та розгляду законопроекту, прийняття закону та набрання ним чинності. Зазначені правовідносини складаються з певних елементів, про які й піде мова у зазначеній науковій статті.

Необхідно зазначити, що основні питання конституційних правовідносин досить детально розкриті у дисертаційній роботі Ю. В. Данилюка «Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні» [4], результати якої будуть нами взяті до уваги у процесі цього дослідження.

Основними елементами правовідносин, що стосуються законодавчого процесу України і становлять його структуру, є: об'єкт, суб'єкти, а також зміст таких правовідносин у виді конституційних прав і юридичних обов'язків суб'єктів зазначеного процесу.

Під об'єктом правовідносин у науковій літературі розуміють те, на що спрямовані та з приводу чого реа-

лізуються суб'єктивні права та обов'язки його суб'єктів [4, с. 87-88].

Об'єкт законодавчого процесу різниться у залежності від етапу цього процесу, на якому виникають зазначені конституційні правовідносини. Таким об'єктом можуть бути: виявлення суспільних відносин, що потребують законодавчого врегулювання; розробка законопроекту; розгляд законопроекту; прийняття закону; набрання законом чинності.

Від об'єкту законодавчого процесу необхідно відрізняти його предмет, тобто той кінцевий результат, який покладено в основу законодавчої діяльності. Предметом законодавчого процесу є закон у його матеріальному сенсі. Більшість авторів у своїх наукових працях з теорії держави і права та конституційного права, зокрема Є. Н. Трубецький [16, с. 113-114], В. С. Нерсисянц [8, с. 408-409], Ю. А. Тихомиров [15, с. 47-48], відрізняють звичайні закони та конституційні закони.

Поділ на конституційні та звичайні закони в багатьох зарубіжних країнах, зокрема Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Естонії, Росії, Румунії, Угорщині, Молдові, закріплено на конституційному рівні [18].

У зв'язку з цим, у науці конституційного права такі вчені як В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика, М. І. Ставнійчук та інші, досліджуючи законодавчий процес в Україні, відрізняють конституційний та звичайний законодавчий процес. Під конституційним розуміється процес, предметом якого є конституція або зміни до неї, а під звичайним – порядок прийняття, зміни, відміни (скасування) законів або призупинення їх дії [7, с. 193]. При цьому, потребує уваги запропонований О. І. Ющиком підхід, який передбачає два способи реалізації вітчизняного конституційного процесу: поточний (спрямований на внесення змін до чинної конституції) та перспективний (зміст якого становить вироблення нової конституції) [20, с. 279].

Іншим важливим елементом законодавчого процесу є його суб'єктний склад. Так, ще у 1974 році радянський вчений Р. В. Раскатов, досліджуючи питання правотворчості, особливою складовою якої є законодавчий процес, стверджував, що «загальне поняття суб'єкта правотворчості має охоплювати як компетентні органи та організації, уповноважені на видання нормативних актів, так й органи та особи, які своїми діями беруть участь у здійсненні та русі правотворчого процесу» [12, с. 54]. Таким чином, на його думку, правотворчість не є процесом, що відбувається виключно державними органами, а й охоплює діяльність організацій та окремих осіб, що беруть участь у ньому.

Зазначений підхід є прийнятним також для законодавчого процесу, в якому бере участь досить широке коло суб'єктів, серед яких не тільки органи державної влади, але й державні установи, об'єднання громадян, окремі громадяни, а у випадку затвердження законів шляхом референдуму – Український народ.

Таким чином, всіх суб'єктів законодавчого процесу за своїм статусом, яким вони наділені у цьому процесі, можна розподілити на чотири групи: Український народ, органи державної влади та їх посадові особи, державні і недержавні організації та громадяни України.

Провідним суб'єктом законодавчого процесу є Український народ, який розглядається у науковій літературі як найбільший у масштабах країни територіальний публічний колектив [4, с. 69; 17, с. 7].

Відповідно до Конституції України саме Український народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні (стаття 5) та наділений правом затверджувати закони шляхом всеукраїнського референдуму (стаття 69).

Не менш важливими суб'єктами законодавчого процесу є органи державної влади та їх посадові особи, зокрема: Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні, а також Кабінет Міністрів України, Президент України, Національний банк України та народні

депутати України, які відповідно до статті 93 Конституції України є суб'єктами законодавчої ініціативи. Крім того, в системі органів виконавчої влади також можна виділити міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, що беруть участь у розробці законопроекту та наданні висновків щодо проектів законів, які знаходяться на розгляді у Верховній Раді України. Що стосується парламенту, особливої уваги потребують комітети Верховної Ради України, які наділені широким спектром повноважень у законодавчому процесі.

Орган державної влади в юридичній науці розглядається як виокремлена і відносно самостійна частина (елемент) механізму держави, яка наділена юридично встановленими владними повноваженнями для здійснення визначених завдань, що безпосередньо пов'язані з реалізацією тієї чи іншої функції держави [19].

Всіх інших юридичних осіб, які за вказаними ознаками не можуть бути віднесені до органів державної влади, ми будемо розглядати як державні та недержавні організації. До їх складу входять: політичні партії, громадські об'єднання, наукові установи та ін.

Важливим суб'єктом законодавчого процесу також є громадяни України, які беруть участь на окремих його етапах та стадіях.

В окремих наукових джерелах також наводяться дефініції суб'єкта законодавчого процесу.

Так, у науковій праці Стефана Тулли наводиться визначення німецького соціолога права Гюнтера Тойбнера, який, розглядаючи законодавчий процес, виділяє в якості «творців законів» тих його учасників, які наділені визначальною владою і компетенцією формулювати відповідно до встановлених процедур загальнообов'язкові до виконання правила поведінки [21, с. 2].

На нашу думку, вказана дефініція є надто загальною та не відображає ступінь участі кожного із суб'єктів у процесі «вироблення» закону.

Потребують уваги також визначення О. В. Богачової та А. М. Ришелюка, сформульовані ними у процесі дослідження законотворчого процесу, що можуть бути розглянуті й у контексті законодавчого процесу.

Так, О. В. Богачова під суб'єктом розуміє орган державної влади, посадову особу або іншу фізичну чи юридичну особу, що має певні права та/або обов'язки в сфері прогнозування, планування законотворчої діяльності, розробки, розгляду, прийняття та набуття законами чинності через їх підписання та оприлюднення, а також оцінки їх ефективності [2, с. 81].

Запропоноване визначення більш детально розкриває коло осіб, які беруть участь у «виробленні» закону, однак, не визначає особливостей окремих категорій його учасників. Проте кожен з таких суб'єктів у зазначеному процесі наділений різним комплексом прав та обов'язків. Так, наприклад, якщо Кабінет Міністрів України має повноваження подати до Верховної Ради України в офіційному порядку законопроект, то участь у законодавчому процесі окремого міністерства обмежується розробкою законопроекту за дорученням Уряду та наданням висновку щодо законопроекту, який розглядається профільним комітетом Верховної Ради України.

А. М. Ришелюк у якості суб'єктів законотворчого процесу виділяє державні органи та посадові особи, які відповідно до чинних правових приписів користуються певними правами, мають повноваження чи обов'язки в процесі здійснення законотворчої діяльності. Роль інших осіб (наприклад, державні органи, що розробляють законопроект), на його думку, є допоміжною, оскільки вони не мають у сфері законотворчості встановлених Конституцією або законами прав та обов'язків, які б могли вплинути на зміст та характер законотворчості [13, с. 83].

Схожою є позиція З. О. Погорелової, яка, розглядаючи законодавчий процес, пропонує відрізнити основних

суб'єктів та допоміжних учасників цього процесу. До основних вона відносить визначених Конституцією України суб'єктів права законодавчої ініціативи і народ, якщо закон приймається на референдумі. Допоміжними учасниками законодавчого процесу, на її думку, є структурні підрозділи апарату Верховної Ради України [10, с. 11].

Ми, у свою чергу, вважаємо, що визначення ступеню участі кожного суб'єкта законодавчого процесу тісно пов'язане з обсягом прав, що надані такому суб'єкту у цьому процесі.

Так, ще у 1977 році радянський вчений Д. А. Ковачев у своїх наукових працях в якості одного із ключових прав, яким наділений вищий представницький орган, визначав «право на видання законів», під яким він розумів передбачене конституцією право видавати (приймати, змінювати і скасовувати) нормативні акти, що наділені вищою юридичною силою, яке реалізується виключно вищим представницьким органом. Правом на видання законів, на його думку, може бути також наділений народ, але лише у тому випадку, якщо певна група громадян наділена правом без участі будь-якого державного органу винести законопроект на всенародне голосування, і цей законопроект стає законом після прийняття його референдумом, незалежно від державного органу [6, с. 23].

У той же час відповідно до сучасних тенденцій розвитку суспільства не можна погодитися з Д. А. Ковачевим у тому, що народ може виступати законодавцем лише у випадку, якщо він реалізує це право без участі будь-якого органу. Адже, якщо виходити з такої позиції, право парламенту на видання законів також є обмеженим, насамперед, інститутом вето президента. Саме на таку обмеженість звернула увагу Л. Т. Кривенко. «Доля закону, прийнятого єдиним представницьким органом Українського народу, – пише вона, – при недосягненні ним двох третин голосів для подолання вето глави держави остаточно вирішується не парламентом, а главою держави» [11, с. 283-284].

Водночас, відповідно до законодавства України Український народ та Верховна Рада України є єдиними суб'єктами законодавчого процесу, що наділені правом відповідно затверджувати чи приймати (змінювати) закони, а тому ми будемо розглядати їх в якості основних суб'єктів законодавчого процесу.

Всіх інших суб'єктів законодавчого процесу можна віднести до факультативних – тобто тих, які не наділені правом затверджувати чи приймати (змінювати) закони, а мають лише право на участь в окремих стадіях цього процесу. Наприклад, на стадії підготовки законопроекту до розгляду Верховною Радою України у першому читанні такими суб'єктами можуть бути: комітети Верховної Ради України, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України тощо.

У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне розподілити всіх суб'єктів законодавчого процесу за обсягом права на участь у законодавчому процесі на:

– основні – які наділені правом приймати (змінювати) або затверджувати закони;

– факультативні – які не наділені правом приймати (змінювати) або затверджувати закони, а мають право лише на участь в окремих стадіях (етапах) законодавчого процесу.

З наведеного можна зробити висновок, що під суб'єктами законодавчого процесу необхідно розуміти тих його учасників, які наділені правом на прийняття (зміну), затвердження законів або правом на участь в окремих стадіях цього процесу.

Як ми встановили вище, основними суб'єктами законодавчого процесу в Україні є Український народ та Верховна Рада України.

Найбільш велику групу учасників законодавчого процесу становлять факультативні суб'єкти, якими є:

1. Визначені Конституцією України суб'єкти права законодавчої ініціативи, а саме: Президент України, Кабінет

Міністрів України, народні депутати України та Національний банк України.

2. Комітети Верховної Ради України, які відповідно до Закону України «Про комітети Верховної Ради України» та Регламенту Верховної Ради виконують законопроектну функцію.

3. Тимчасові спеціальні комісії з питань підготовки законопроектів, що утворюються Верховною Радою України для підготовки законопроекту або групи законопроектів. Наприклад, Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України з підготовки проекту закону про розвиток і застосування мов в Україні, створена 4 березня 2014 року [1].

4. Головне науково-експертне управління та Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України, висновки яких згідно з Регламентом Верховної Ради України підлягають обов'язковому розповсюдженню серед народних депутатів України разом із законопроектом, підготовленим до відповідного читання.

5. Конституційний Суд України, висновок якого у разі розгляду законопроекту про внесення змін до Конституції України є обов'язковим.

6. Міністерства та інші органи центральної виконавчої влади, які здійснюють підготовку законопроектів за дорученням Кабінету Міністрів України та підготовку висновків щодо законопроектів з подальшим надсиланням їх до профільного комітету Верховної Ради України.

7. Громадські об'єднання, політичні партії, наукові установи, інші організації, які беруть участь в обговоренні законопроектів та поданні пропозицій щодо них.

8. Громадяни України, які беруть участь на окремих стадіях законодавчого процесу.

У разі, якщо Конституцією та законами України передбачено затвердження прийнятого парламентом закону на всеукраїнському референдумі, коло факультативних суб'єктів законодавчого процесу буде більшим. Наприклад, в якості факультативного суб'єкта у даному випадку буде Центральна виборча комісія, що наділена повноваженнями оприлюднювати результати всеукраїнського референдуму, що пов'язано з набранням чинності законом, затвердженим на референдумі.

Важливим елементом законодавчого процесу є конституційні права та юридичні обов'язки суб'єктів цього процесу.

Під конституційним правом суб'єкта конституційних правовідносин у наукових джерелах розуміється допустимі та гарантовані конституційно-правовою нормою вид та міра можливої або дозволеної поведінки учасників даних правовідносин, що забезпечується обов'язком інших (зобов'язаних) осіб [4, с. 106].

У свою чергу юридичним обов'язком суб'єктів конституційних правовідносин є встановлена конституційно-правовою нормою міра та вид належної поведінки, тобто вимога діяти чітко визначеним чином або утриматися від здійснення певних дій, що забезпечується можливістю застосування державного примусу [4, с. 106].

Як слушно зазначив ще у 1965 році радянський вчений В. С. Основін, права та обов'язки у конституційних правовідносинах слід розглядати у нерозривному зв'язку із суб'єктами цих прав та обов'язків, в єдності з правовідносинами [9, с. 72]. Таким чином, об'єм конституційних прав і юридичних обов'язків суб'єктів законодавчого процесу залежить від їх статусу у цьому процесі, а також етапу чи стадії, на яких виникають ті чи інші конституційні правовідносини. При цьому реалізація суб'єктом законодавчого процесу свого права породжує відповідний обов'язок інших суб'єктів.

Наприклад, на етапі розгляду законопроекту праву суб'єкта законодавчої ініціативи внести законопроект до Верховної Ради України відповідає обов'язок Верховної Ради України розглянути такий законопроект у визначеному законодавством порядку.

Конституційні права та юридичні обов'язки суб'єктів законодавчого процесу визначаються Конституцією та законами України, зокрема Законом України «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про всеукраїнський референдум», а також Регламентом Верховної Ради України та ін.

Проведене нами дослідження спонукає до таких висновків:

1. Основними елементами законодавчого процесу як сукупності конституційних правовідносин, які виникають на різних стадіях розробки та розгляду законопроекту, прийняття закону та набрання ним чинності, є: об'єкт, суб'єкти, а також конституційні права і юридичні обов'язки суб'єктів цього процесу.

2. Об'єкт законодавчого процесу різниться у залежності від етапу цього процесу, на якому виникають конституційні правовідносини, пов'язані з «виробленням» закону. Таким об'єктом можуть бути: виявлення суспільних відносин, що потребують законодавчого врегулювання; розробка законопроекту; розгляд законопроекту; прийняття закону; набрання законом чинності.

Від об'єкту законодавчого процесу необхідно відрізняти його предмет, тобто той кінцевий результат, який покладено в основу законодавчої діяльності. Предметом законодавчого процесу є закон у його матеріальному сенсі.

3. Іншим важливим елементом законодавчого процесу є його суб'єктний склад. Всіх суб'єктів законодавчого процесу за своїм статусом, яким вони наділені у цьому про-

цесі, можна розподілити на чотири групи: Український народ, органи державної влади та їх посадові особи, державні і недержавні організації та громадяни України.

За обсягом права на участь у законодавчому процесі усіх суб'єктів можна розділити на:

– основні – які наділені правом приймати (змінювати) або затверджувати закони. До таких суб'єктів відносяться: Український народ та Верховна Рада України;

– факультативні – які не наділені правом приймати (змінювати) або затверджувати закони, а мають право лише на участь в окремих стадіях (етапах) законодавчого процесу. Це, насамперед: визначені Конституцією України суб'єкти законодавчої ініціативи, комітети та тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України, головне науково-експертне та головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України, Конституційний Суд України, міністерства та інші органи центральної виконавчої влади, громадські об'єднання, політичні партії, наукові установи, інші організації, громадяни України та ін.

4. Також ключовим елементом законодавчого процесу є конституційні права та юридичні обов'язки суб'єктів цього процесу, визначені Конституцією та законами України, іншими нормативно-правовими актами.

Об'єм конституційних прав і юридичних обов'язків суб'єктів законодавчого процесу залежить від їх статусу у цьому процесі, а також етапу чи стадії, на яких виникають ті чи інші конституційні правовідносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з підготовки проекту закону про розвиток і застосування мов в Україні : Постанова Верховної Ради України від 04 березня 2014 року. – Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 13. – Ст. 235.
2. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні : проблеми вдосконалення : Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.01 / О. В. Богачова ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2006.
3. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні / О. В. Богачова, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко. – К. : Реферат, 2006. – 424 с.
4. Данилюк Ю. В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні : Дис... на здобуття наук. ступеня канд. наук за спец. : 12.00.02 / Ю. В. Данилюк ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009.
5. Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации / С. В. Поленина. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1996. – 146 с.
6. Ковачев Д. А. Механизм правотворчества социалистического государства : Вопросы теории / Д. А. Ковачев. – М. : Юрид. лит., 1977. – 112 с.
7. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
8. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 552 с.
9. Основин В. С. Советские государственно-правовые отношения / В. С. Основин. – М. : Юридическая литература, 1965. – 168 с.
10. Погорелова З. О. Законодавчий процес в Україні : проблеми теорії і практики : Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.01 / З. О. Погорелова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004.
11. Проблеми реалізації Конституції України : теорія і практика : монографія / Відп. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : А. С. К., 2003. – 652 с.
12. Раскатов Р. В. К вопросу о понятии субъекта правотворческой деятельности Советского общенародного государства / Р. В. Раскатов // Вестник МГУ. Серия «Право». – 1974. – № 1. – С. 54.
13. Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : Навчальний посібник / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 220 с.
14. Теплюк М. О. Введення в дію законів України : питання теорії та практики / М. О. Теплюк, О. І. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 200 с.
15. Тихомиров Ю. А. Конституция, закон, подзаконный акт / Ю. А. Тихомиров. – М. : Юрид. лит., 1994. – 136 с.
16. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Оформление обложки С. Шапиров, А. Олексеев / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Издательство «Лунь», 1998. – 224 с.
17. Чиркин В. Е. Об объекте конституционного регулирования / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 5–8.
18. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.
19. Шаповал В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади : теоретико-правовий і конституційний аспекти / В. Шаповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=f&i=12&d=398>
20. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : Монографія / О. І. Ющик. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.
21. Tully Stephen. Corporations and international lawmaking / Stephen Tully. – Koninklijke Brill NV, Leiden, the Netherlands, 2007.